



સંસ્કૃત રૂપકોના દસ પ્રકાર છે. તેમાંનો એક પ્રકાર પ્રહસન છે. આ પ્રહસન એકાંકી હોય છે અને તેનું કથાવસ્તુ એક દિવસ પૂરતું મર્યાદિત હોય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવાં જે અનેક પ્રહસનો રચાયાં છે, તેમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધિ ભગવદ્જુકીયમ્ નામના પ્રહસનને મળી છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે આના રચયિતા બોધાયન નામના કવિ છે, જ્યારે કેટલાક વિદ્વાનો આ રચના કોઈ અજ્ઞાત કર્તાની છે, એમ માને છે. આનો રચનાકાળ લગભગ ઈ.સ.ની ચોથી સદીનો છે. પ્રસ્તુત નાટ્યાંશ આ ભગવદ્જુકીયમ્ પ્રહસનમાંથી સંપાદિત કરીને લેવામાં આવ્યો છે.

ગરીબ પરિવારમાં જન્મેલો શાંડિલ્ય સરળતાથી ખાવાનું મળી રહેશે એવી ભાવનાથી ઘર છોડી દે છે અને બૌદ્ધ સાધુ બની જાય છે પરંતુ અહીં તો વારંવાર ઉપવાસ કરવાના હોવાથી હવે આ શાંડિલ્ય બૌદ્ધ સાધુનો વેશ છોડી દઈ એક પહોંચેલા યોગી સાધુનો શિષ્ય બને છે. અહીં પણ તેને તો ખાવામાં જ રસ હોય છે પણ એના આ ગુરુ સતત ભણવાની ફરજ પાડતા હોય છે. રોજ ભિક્ષા લેવા માટે નગરમાં આવતા આ ગુરુ-શિષ્ય એક દિવસે સમય કરતાં વહેલા નગરમાં આવી ચઢે છે. સમયની કિંમત જાણનાર ગુરુ પોતાના શિષ્યને આ સમય દરમિયાન રસ્તામાં આવેલા એક બગીચામાં બેસીને થોડું ભણી લેવાનું કહે છે. બંને જણ બગીચામાં પ્રવેશ કરે છે, તે સમયનું દૃશ્ય આ નાટ્યાંશમાં છે.

શાંડિલ્યની બહાનાબાજી હાસ્ય પીરસે છે. આ સંવાદ ઉપરથી એ વાતનો ખ્યાલ આવે છે કે બાળપણમાં માતાએ કહેલી વાતોની કેટલી ગંભીર અસર માનવીના જીવન ઉપર પડતી હોય છે. માણસ ગમે તેટલો મોટો થઈ જાય તો પણ માતાએ કહેલી વાતોથી તેનામાં જે સંસ્કાર પડી ગયા છે, તે દૂર થઈ શકતા નથી. વળી, વિદ્યા શા માટે ભણવી જોઈએ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ અહીં આવતા સંવાદોમાંથી મળી રહે છે.

શાંડિલ્યઃ - ઓ ભગવન્ ! ઇદમુદ્યાનમ્ ।

પરિવ્રાજકઃ - પ્રવિશ અગ્રતઃ ।

શાંડિલ્યઃ - ભગવાન્ એવ પુરતઃ પ્રવિશતુ । અહં પૃષ્ઠતઃ પ્રવિશામિ ।

પરિવ્રાજકઃ - કિમર્થમ્ ।

શાંડિલ્યઃ - પૌરાણિક્યાઃ મમ માતુઃ શ્રુતમ્ અશોકપલ્લવાન્તરનિરુદ્ધો વ્યાગ્રઃ પ્રતિવસતિ । તત્ ભગવાનેવ પુરતઃ પ્રવિશતુ અહં પૃષ્ઠતઃ પ્રવિશામિ ।



परिव्राजकः - बाढम् । (प्रविशति ।)

(ततः प्रविशति शाण्डिल्यः ।)

शाण्डिल्यः - अविहा ! व्याघ्रेण गृहीतोऽस्मि । मोचयथ मां व्याघ्रमुखात् । अनाथ इव व्याघ्रेण खादितोऽस्मि । इदं खलु रुधिरं प्रस्रवति कण्ठात् ।

परिव्राजकः - शाण्डिल्य ! न भेतव्यं, न भेतव्यम् । मयूरः खलु एषः ।

शाण्डिल्यः - सत्यं मयूरः ।

परिव्राजकः - अथ किम् । सत्यं मयूरः ।

शाण्डिल्यः - यदि मयूरः उद्घाटयामि अक्षिणी ।

परिव्राजकः - छन्दतः ।

शाण्डिल्यः - अविधा ! दास्याः पुत्रो व्याघ्रो मद्भयेन मयूररूपं गृहीत्वा पलायते । ही ही ! चम्पक-कदम्ब-सप्तपर्ण-चन्दन-तगर-खदिर-कदलीसमवकीर्णं मालती-लता-मण्डप-मण्डितं सुखावहमहो रमणीयं खलु इदम् उद्यानम् ।

परिव्राजकः - मूर्ख ! क्षणे क्षणे क्षीयमाणे शरीरे किं ते रमणीयम् । आगच्छ वत्स ! पठ तावत् ।

शाण्डिल्यः - न तावत् पठिष्यामि ।

परिव्राजकः - किमर्थम् ?

शाण्डिल्यः - पठनस्य तावत् अर्थः ज्ञातुम् इच्छामि ।

परिव्राजकः - पठितपाठैः अपि कालान्तरविज्ञेया भवन्ति पठनार्थाः । तस्मात् पठ तावत् ।

शाण्डिल्यः - पठनेन किं भविष्यति ?

परिव्राजकः - शृणु - पठनेन विना न प्राप्यते विद्या ।

न विद्यया विना सौख्यं नराणां जायते ध्रुवम् ।

अतो धर्मार्थमोक्षेभ्यो विद्याभ्यासं समाचरेत् ॥

टिप्पण

नाम : (पुंल्लिङ्ग) शाण्डिल्यः आ नामनो शिष्य व्याघ्रः वाघ मयूरः भोर

(स्त्रील्लिङ्ग) पौराणिक्याः पुराणोनो अभ्यास करनारी, पुराण जाणनारी

(नपुंसकल्लिङ्ग) उद्यानम् बगीचो, बाग रुधिरम् लोही, रक्त

विशेषण : सुखावहम् रमणीयम् (उद्यानम्) सुખनुं वलन करनारो, पसंद आवे तेवो - गभी जाय तेवो सुंदर (बाग)

क्षीणमाणे (शरीरे) क्षीण थता (शरीर)मां

अव्यय : अग्रतः आगणथी पुरतः सामेथी पृष्ठतः पाछणथी अविहा दुःखमिश्रित आश्चर्य व्यक्त करवा भाटे वपरातो अव्यय, डाय रे ! अथ किम् डा स्तो, तो शुं छन्दतः बले त्यारे, मरळ मुजब अविधा दुःखमिश्रित आश्चर्य व्यक्त करवा भाटे वपरातो अव्यय, डाय रे ! तावत् तेटलुं, ते मुजबनुं

सत्यं मयूरः

સમાસ: અશોકપલ્લવાન્તરનિરુદ્ધ: (અશોકસ્ય પલ્લવ: (અશોકપલ્લવ:, ષષ્ઠી તત્પુરુષ), અશોકપલ્લવસ્ય અન્તરમ્ (અશોકપલ્લવાન્તરમ્, ષષ્ઠી તત્પુરુષ), અશોકપલ્લવાન્તરે નિરુદ્ધ: - સપ્તમી તત્પુરુષ) । વ્યાગ્રમુખાત્ (વ્યાગ્રસ્ય મુખમ્, તસ્માત્ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । મદ્ધયેન (મત્ ભયમ્, તેન - પઞ્ચમી તત્પુરુષ) । મયૂરરૂપમ્ (મયૂરસ્ય રૂપમ્ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । ચમ્પક-કદમ્બ-સપ્તપર્ણ-ચન્દન-તગર-ખદિર-કદલીસમવકીર્ણમ્ (ચમ્પક: ચ કદમ્બ: ચ સપ્તપર્ણ: ચ ચન્દન: ચ તગર: ચ ખદિર: ચ કદલી ચ ચમ્પક-કદમ્બ-સપ્તપર્ણ-ચન્દન-તગર-ખદિર-કદલ્ય: (ઇતરેતર દ્વન્દ્વ), તાભિ: સમવકીર્ણમ્ - તૃતીયા તત્પુરુષ) । માલતી-લતા-મણ્ડપ-મણ્ડિતમ્ માલતીલતાયા: મણ્ડપમ્ (-માલતીલતામણ્ડપમ્, ષષ્ઠી તત્પુરુષ), માલતીલતામણ્ડપેન મણ્ડિતમ્ - તૃતીયા તત્પુરુષ) । પઠિતપાઠૈ: (પઠિત: પાઠ: યેન - પઠિતપાઠ:, તૈ: - બહુવ્રીહિ) । કાલાન્તરવિજ્ઞેયા (કાલસ્ય અન્તરમ્ (કાલાન્તરમ્, ષષ્ઠી તત્પુરુષ), કાલાન્તરે વિજ્ઞેયા - સપ્તમી તત્પુરુષ) । ધર્માર્થમોક્ષેભ્ય: (ધર્મ: ચ અર્થ: ચ મોક્ષ: ચ - ધર્માર્થમોક્ષા:, તેભ્ય: - ઇતરેતર દ્વન્દ્વ) । વિદ્યાભ્યાસ: (વિદ્યાયા: અભ્યાસ: - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) ।

કૃદંત : (ક.ભૂ.કૃ.) ગૃહીત ગ્રહણ કર્યું, પકડ્યું **ખાદિત** ખાધેલું, ખાધું (**વિ.કૃ**) **ભેતવ્યમ્** ડરવું જોઈએ, ડરવા યોગ્ય **રમણીયમ્** ગમવા યોગ્ય, ગમે તેવું

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) આ + ગમ્ > ગच्छ् (આગच्छति) આવવું **પઠ્** (પઠતિ) ભણવું, પાઠ કરવો **ઇષ્** > **ઇच्छ્** (ઇच्छति) ચાહવું, ઇચ્છવું

છઠ્ઠો ગણ : (પરસ્મૈપદ) પ્ર + વિશ્ (પ્રવિશતિ) પ્રવેશવું, દાખલ થવું

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : અશોકપલ્લવાન્તરનિરુદ્ધો વ્યાગ્ર: અશોકનાં પાંદડાંઓની પાછળ અટકીને ઊભેલો-સંતાયેલો વાઘ **પ્રતિવસતિ** રહે છે **તત્** તેથી **બાઢમ્** વારુ, ભલે ત્યારે. **વ્યાગ્રેણ ગૃહીતોઽસ્મિ** વાઘે મને પકડી લીધો છે. વાઘ દ્વારા હું પકડાઈ ગયો છું. **મોચયથ માં વ્યાગ્રમુખાત્** છોડાવો મને વાઘના મોઢામાંથી. **અનાથ ઇવ** અનાથ હોઉં એમ **વ્યાગ્રેણ ખાદિતોઽસ્મિ** વાઘે મને ખાઈ લીધો છે. વાઘ દ્વારા હું ખવાઈ ગયો છું. **રુધિરં પ્રસ્રવતિ** લોહી વહી રહ્યું છે. **કળ્ઠાત્** ગળામાંથી, કંઠમાંથી **મયૂર: ખલ્લેષ:** આ તો સાચે જ મોર છે. **સત્યં મયૂર:** સાચે જ મોર છે ? **યદિ મયૂર: ઉદ્ઘાટયામ્યક્ષિણી** જો મોર જ હોય તો હું મારી આંખો ઉઘાડું છું. **દાસ્યા: પુત્રો વ્યાગ્ર:** દાસીનો દીકરો એવો વાઘ (સંસ્કૃત ભાષામાં દાસ્યા: પુત્ર: - એ પ્રયોગ કોઈ વ્યક્તિ તરફ ઊતરતો ભાવ વ્યક્ત કરવા માટે થાય છે.) **મદ્ધયેન** મારી બીકે, મારા ભયથી **મયૂરરૂપં ગૃહીત્વા** મોરનું રૂપ લઈને, મોરનું રૂપ ધારણ કરીને **પલાયતે** ભાગી જાય છે. ભાગી ગયો છે. **હી હી !** અહો હો **ચમ્પક-કદમ્બ-સપ્તપર્ણ-ચન્દન-તગર-ખદિર-કદલીસમવકીર્ણમ્** ચમ્પક, કદમ્બ, સપ્તપર્ણ, ચંદન, તગર, ખેર અને કેળથી છવાયેલું **માલતી-લતા-મણ્ડપ-મણ્ડિતમ્** માલતીની વેલના મંડપથી શોભતું **મૂર્ખ** અરે પાગલ, મૂર્ખ **ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીયમાણે શરીરે** ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ થતા-ઘસાતા જતા શરીરમાં, ક્ષણે ક્ષણે જ્યારે શરીર ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે ત્યારે. **કિં તે રમણીયમ્** તારા માટે શું રમણીય હોય ? **ન તાવત્ પઠિષ્યામિ** ત્યારે તો હું નહિ ભણું. **જ્ઞાતુમ્ ઇચ્છામિ** જાણવા ઇચ્છું છું. **પઠિતપાઠૈ: અપિ** પાઠને જે લોકો ભણી ગયા છે, તે લોકોને પણ **કાલાન્તરવિજ્ઞેયા:** સમય આવ્યે જાણમાં આવતા જણાય તેવા **પઠનાર્થા:** પઠનના-ભણવાના અર્થ **તસ્માત્ પઠ તાવત્** તેથી તો તું ભણ. **પઠનેન કિં ભવિષ્યતિ** ભણવાથી શું થશે ? **પઠનેન વિના** ભણ્યા વગર **ન પ્રાપ્યતે વિદ્યા** વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી. **વિદ્યાયા વિના** વિદ્યા વગર **સૌખ્યમ્** સુખનો ભાવ, સુખીપણું **ધ્રુવમ્** ચોક્કસ, નિશ્ચિત

2. સંધિ : અશોકપલ્લવાન્તરનિરુદ્ધો વ્યાગ્ર: (અશોકપલ્લવાન્તરનિરુદ્ધ: વ્યાગ્ર:) । પ્રતિવસતીતિ (પ્રતિવસતિ ઇતિ) । ગૃહીતોઽસ્મિ (ગૃહીત: અસ્મિ) । અનાથ ઇવ (અનાથ: ઇવ) । ખાદિતોઽસ્મિ (ખાદિત: અસ્મિ) । પુત્રો વ્યાગ્રો મદ્ધયેન (પુત્ર: વ્યાગ્ર: મદ્ધયેન) । અતો ધર્માર્થમોક્ષેભ્યો વિદ્યાભ્યાસમ્ (અત: ધર્માર્થમોક્ષેભ્ય: વિદ્યાભ્યાસમ્) ।

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

- (1) शाण्डिल्यः उद्याने कस्मात् भयम् अनुभवति ? ☐
 (क) चौरात् (ख) सिंहात् (ग) व्याघ्रात् (घ) परिव्राजकात्
- (2) क्षणे क्षणे शरीरे किं रमणीयम् ? ☐
 (क) नूतने (ख) क्षीयमाणे (ग) जायमाने (घ) वर्धमाने
- (3) केन विना जनानां सौख्यं न भवति ? ☐
 (क) शक्त्या (ख) सम्पत्त्या (ग) विद्याया (घ) बुद्ध्या
- (4) पुरतः शब्दस्य विरुद्धार्थकः कः शब्दः ? ☐
 (क) अग्रतः (ख) पृष्ठतः (ग) अनन्तरम् (घ) अपरः
- (5) शाण्डिल्यस्य रुधिरं प्रस्रवति । ☐
 (क) कण्ठात् (ख) कण्ठे (ग) कण्ठम् (घ) कण्ठेन
- (6) व्याघ्रः मयूररूपं पलायते । ☐
 (क) ग्रहीतुम् (ख) गृहीतम् (ग) ग्राह्यम् (घ) गृहीत्वा
- (7) यदि मयूरः उद्घाटयामि अक्षिणी । अत्र अक्षिणी-शब्दस्य स्थाने उचितं शब्दं चिनुत । ☐
 (क) नेत्राणि (ख) नेत्रे (ग) नेत्रम् (घ) नेत्रस्य

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत ।

- (1) कुत्र निरुद्धः व्याघ्रः उद्याने प्रतिवसति ?
- (2) उद्यानं कः पुरतः प्रविशति ?
- (3) शाण्डिल्यः कं व्याघ्रं मत्वा आक्रोशति ?
- (4) विद्यां विना मनुष्याणां किं न जायते ?

3. अधोलिखितानां कृदन्तानां प्रकारं लिखत ।

- | | | | |
|--------------|-------|---------------|-------|
| (1) श्रुतम् | | (2) निरुद्धः | |
| (3) भेतव्यम् | | (4) विज्ञेयाः | |
| (5) रमणीयम् | | | |

4. સમાસપ્રકારં લિખત ।

- | | | | |
|-------------------|-------|------------------------|-------|
| (1) વ્યાગ્રમુખાત્ | | (2) ધર્માર્થમોક્ષેભ્યઃ | |
| (3) પઠિતપાઠૈઃ | | (4) મયૂરરૂપમ્ | |
| (5) પઠનાર્થાઃ | | | |

5. વચનાનુસારં ધાતુરૂપૈઃ રિક્તસ્થાનાનિ પૂરયત ।

- | | | |
|--------------|-------|-------------|
| (1) પ્રવિશ | | |
| (2) | | પ્રસ્રવન્તિ |
| (3) પઠ | પઠતમ્ | |
| (4) સમાચરેત્ | | |

6. માતૃભાષાયામ્ ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) શાંડિલ્ય ઉદ્યાનમાં પ્રવેશતાં કેમ ભય અનુભવે છે ?
- (2) પોતાને વાઘે પકડ્યો છે એમ માનીને શાંડિલ્ય કેવી બૂમો પાડે છે ?
- (3) શાંડિલ્યે કરેલું ઉદ્યાનનું વર્ણન લખો.
- (4) પઠનનો અર્થ કોણ ક્યારે સમજી શકે છે ?
- (5) વિદ્યાભ્યાસ શા માટે કરવો જોઈએ ?

પ્રવૃત્તિ

- સંસ્કૃતભાષાનાં આવાં બીજાં પ્રહસનો અને તેમના રચયિતાઓની માહિતી મેળવો.
- તમારા નગર-ગામમાં આવેલા બગીચાની મુલાકાત લો અને તે ઉપર નોંધ લખો.